

О.В. ГОРОДЕЦЬКИЙ

УДК 94 (477.7) «1921/1929»

РАДЯНІЗАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КП(Б)У ЩОДО ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1925 – 1929 РР.)

Наукова стаття присвячена дослідженню процесу проведення національної політики більшовиків стосовно етнічних поляків у Південній Україні у другій половині 1920-х рр. Розглянуто шляхи, форми та методи реалізації цієї політики; проаналізовано функціонування системи спеціальних державних органів у справах польської національної меншини.

Ключові слова: Південь України, польська національна меншина, національна політика, польська секція, агітаційно-пропагандистська робота.

Научная статья посвящена исследованию процесса проведения национальной политики большевиков в отношении этнических поляков Южной Украины во второй половине 1920-х гг. В статье рассмотрены пути, формы и методы реализации этой политики; проанализировано функционирование системы специальных государственных органов по делам польского национального меньшинства.

Ключевые слова: Юг Украины, польское национальное меньшинство, национальная политика, польская секция, агитационно-пропагандистская работа.

The scientific article is devoted to the analysis of the Bolsheviks' national policy implementation process as to the ethnic Poles in southern Ukraine in the second half of the 1920s. Ways, forms and methods of this policy realization are considered; functioning of the special State bodies on the Polish national minority affairs are analyzed.

Key words: South of Ukraine, Polish national minority, national policy, Polish section, agitation and propaganda work.

В умовах подальшого утвердження незалежної Української держави залишається актуальним питання національних меншин, які мешкають на її території. Важливим є визначення їхнього правового статусу, місця в розбудові державності та суспільно-політичних процесах країни. Від вирішення цих питань залежить, з одного боку, чи стануть представники етнічних груп свідомими й активними громадянами України, чи будуть сприймати її як свою батьківщину і чи оптимально поєднують свої інтереси з інтересами державного будівництва; з іншого – стабільність політичного життя

країни великою мірою зумовлена і діяльністю органів влади стосовно національних меншин. Становище в цілому різних етносів, задоволення їхніх повсякденних інтересів та потреб, ставлення, нарешті, в суспільстві до представників кожного народу, у тому числі і до поляків, – усе це свідчить про рівень міжнаціональних відносин у нашій державі і взагалі про демократичний розвиток України.

За даними Всеукраїнського перепису населення, проведеного в 2001 р., у країні проживало 144,1 тис. поляків і в порівнянні з 1989 р. їхня чисельність зменшилася більше ніж на 34 %, а питома вага в

багатонаціональному складі населення України становила 0,30 % [1, с. 1; 26, с. 379]. Таке погіршення демографічної ситуації серед польської меншини в період незалежності України пов'язано зі зміною національної самосвідомості, що відбувається під об'єктивним впливом українського оточення. Це підтверджують статистичні дані останнього перепису населення України щодо етнічних поляків: із них 13,0 % (або 18,7 тис.) рідною вважають мову своєї національності; 71,0 % (102,3 тис.) – українську; 15,6 % (22,5 тис.) – російську; 600 осіб – інші мови [26, с. 380].

В сучасній Україні вивчення як позитивного, так і негативного досвіду національних відносин в УСРР, пізнання глибинних змін, що проходили у ті часи в середовищі національних меншин, вимагає глибокого і об'єктивного підходу до формування засад впровадження в життя державної політики по відношенню до польського населення, допоможе уникнути помилок в цій діяльності, удосконалив державну політику з національного питання, виходячи з пріоритетів побудови демократичного суспільства в країні.

В період реалізації політики коренізації в СРСР, яка проводилася з початку 1920-х рр. і до середини 1930-х рр., незважаючи на природний інтерес до цих подій радянських істориків, взагалі не було зроблено у цей час наукових праць присвячених саме етнічним полякам, що мешкали на українському Півдні.

Історіографію 1920 – 1930-х рр., не можливо уявити собі без різноманітних публікацій союзних та республіканських видань того часу, у яких деякі автори – М. Огурцов, І. Цекіновський та інші висвітлювали питання, які торкалися різних сторін життя національних меншин. До того ж в цих наукових роботах були окремі сюжети присвячені польському населенню, що жили в усіх радянських республіках, зокрема і УСРР [23, с. 18 – 24; 28, с. 53 – 68].

В період з середини 1950-х рр. до початку 1990-х рр. поступово відбулося збільшення

наукових праць з національного питання. Публікації І. Грошева, М. Куличенка, Л. Болтенкової тощо, а також дисертаційні дослідження – Б. Чирка і В. Вовка були першими спробами аналізу національної політики більшовиків стосовно національних меншин у Радянському Союзі взагалі, і в Україні зокрема [5, с. 420; 22, с. 564; 2, с. 222; 29, с. 22; 3, с. 20]. Однак і серед цих наукових праць не було окремих робіт, присвячених виключно польській національній меншині, яка мешкала на Півдні УСРР у 1920-ті рр.

З моменту проголошення незалежності України розпочався останній період розвитку української історичної науки (1990-ті – поч. 2000-х рр.), що триває і сьогодні. В цей період з'явилися наукові праці, які були присвячені різноманітним сторонам життя етнічних поляків УСРР. Це наукові роботи Н. Рубльової, Г. Стронського, М. Шитюка, а також дисертаційні праці О. Калакури та І. Балуби [24, с. 228 – 243; 27, с. 17 – 20; 30, с. 17 – 23; 20, с. 19; 1, с. 24].

Метою даної статті є дослідження процесу проведення й реалізації національної політики більшовиків щодо етнічних поляків співробітниками місцевих органів влади у південних регіонах УСРР у другій половині 1920-х рр.

Відповідно до обраної мети визначено основне завдання дослідження: розкрити зміст, характер, основні напрямки і мету проведення національної політики правлячої партії стосовно польського населення працівниками державно-партійних органів влади на українському Півдні.

Загальносоюзний курс на коренізацію державних і партійних органів влади у національних республіках та процес національно-культурного відродження стимулювали розвиток політики українізації, що привело до широкого використання української мови в органах управління всіх рівнів. Зокрема, від серпня 1923 р. для працівників державно-партійних органів влади почали організовувати курси для вивчення мови титульної нації. Тих, хто в

шестимісячний термін не зміг оволодіти українською, звільняли з роботи. У 1925 р. було введено обов'язкове вживання української мови в державному діловодстві, а в 1927 р. керівник ЦК КП(б)У Л. Каганович оголосив, що партійну документацію вестимуть тільки українською мовою. Якщо в 1922 р. українською вели лише 20 % усієї документації, то в 1927 р. цей показник досяг 70 % [4, с. 169 – 170].

В 1926 р. згідно з переписом в Україні поряд із 23,2 млн. корінної нації проживало 2,7 млн. росіян, 1,6 млн. євреїв, 476,4 тис. поляків, 393,9 тис. німців, а також представники інших національностей. Як бачимо, серед національних меншин за кількістю поляки були третіми. Цікаво й те, що в Україні в 1929 р. мешкало 48 % польського населення СРСР. В основному воно проживало в західних регіонах республіки і лише незначна частина – у східних та південних округах [21, с. XVI – XVII; 19, с. 121].

Із середини і до кінця 1920-х рр. починається період розквіту, найвищої стадії проведення в СРСР коренізації – національної політики більшовицької партії. І Радянська Україна була одним із лідерів серед союзних республік щодо реалізації цієї політики.

У Центральному Комітеті Національних меншин України (ЦК НМ) існувала певна структура адміністративного апарату, зокрема, керівний центр складався з голови і п'яти членів, відповідальних за окремі національні напрямки – єврейський, польський, німецький, болгарський і грецький. В округах працювали штатні співробітники, які відали роботою серед місцевих етнічних меншин: у національних бюро 18-ти округів – від 2 до 4-х співробітників, а в 13-ти округах – по одному (усього 57 штатних працівників у 31-му окрузі УСРР). Із них 29 опікувалися євреями, 11 – німцями, 8 – поляками, 9 – іншими національностями. У 1925 р. із 57 штатних посад в округах 16 залишалися вакантними [15, арк. 14].

У бюро НМ при Дніпропетровському окружному партійному комітеті в 1925 – 1929 рр. було 5 співробітників: завідувач бюро, а також чотири завідувачі національних секцій – болгарської, німецької, єврейської та польської [15, арк. 67].

У середині 1920-х, як і в перші роки після громадянської війни, керівництво ЦК НМ і завідувачі національних секцій були незадоволені темпами проведення радянської серед різних народів, які населяли Україну, зокрема і поляків, а тому вони вимагали від підлеглих активізувати агітаційно-пропагандистську й культурно-просвітницьку роботу в регіонах. Ця думка пролунала, зокрема, на засіданні у ЦК НМ України, що відбувалося 13 травня 1925 р. На ньому були присутні і працівники польських секцій з Одеського, Катеринославського (Дніпропетровського), Херсонського, Запорізького та інших південноукраїнських округів. Учасники засідання підтримали і затвердили звернення делегатів IX Всеукраїнського з'їзду Рад до польського населення України з роз'ясненням національної політики радянської влади, а співробітники польських секцій закликали польську національну меншину УСРР взяти більш активну участь у радянському будівництві. На цьому ж форумі було прийнято рішення про створення польської ради в селі Киселівка Одеської губернії [13, арк. 92 – 93].

На засіданні у ЦК НМ України, яке проходило 22 квітня 1925 р., ухвалили провести в черговий раз статистичний перепис етнічних поляків в усіх українських регіонах. Було розроблено нову форму анкети дослідження з більшою кількістю питань, що мало на меті не тільки визначити чисельність польського населення України, а й зібрати якомога ширшу інформацію про різні сторони життя поляків [13, арк. 92 – 93, 113].

Керівництво Центрального Комітету Польського Бюро (ЦК ПБ) при ЦК КП(б)У в середині 1920-х рр. закликала співробітників польських секцій

регулярніше проводити загальні збори та конференції поляків-комуністів і безпартійних. Незабаром щомісяця стали скликати загальні збори окремо для комуністів, безпартійних, молоді та жінок.

Польська секція Одеського губернського партійного комітету під керівництвом нового завідувача Калиновського за два місяці (квітень і травень) 1925 р. в рамках здійснення політичної та просвітницької роботи провела п'ять засідань польського бюро, вісім зборів на промислових підприємствах, одну безпартійну конференцію та загальноміське зібрання польського населення Одеси. На ньому було прийнято рішення про надання імені поляка-комуніста Мархлевського одній із Одеських польських шкіл. Упродовж цих же місяців працівники польської секції в Одеській губернії організували активи з робітників-поляків на двох підприємствах – у ремонтних майстернях Одеси і на Миколаївському суднобудівному заводі [16, арк. 15].

20 жовтня 1925 р. в Одесі пройшла конференція польських жінок, на яких делегатки підтримали політичну кампанію більшовицької партії, спрямовану на поступову радянізацію своїх співвітчизниць. Однак варто відмітити, що організатори – співробітники місцевої польської секції – перестрахувались: із 125 присутніх польок вирішальний голос мали лише 75, а 50 – тільки рекомендаційний. Це свідчило про те, що представники нової влади не довіряли навіть активісткам польської національності [16, арк. 19].

У той же час чимало працівників польських організацій (75 %) обіймали відповідальні посади в державних і партійних установах більшовицької влади. Керівник польської секції в Україні часто виконував обов'язки завідувача цієї організації, секретаря польського бюро, а також входив до складу колеги національних меншин округу. На 1 травня 1925 р. три поляки – члени комуністичної партії – були

на керівних посадах у польських секціях Одеської губернії [16, арк. 25].

Співробітники польської секції в кожному південноукраїнському регіоні мали свої підшефні установи, де вони проводили збори, мітинги, читали лекції та вели агітаційно-пропагандистську й культурно-просвітницьку роботу серед етнічних поляків. В Одеській губернії польські організації налічували у своєму складі 21 службовця, із них 12 працювали в Одеській секції, керівництво якої розподілило шефські обов'язки серед своїх працівників таким чином: завідувач польської секції проводив політичну й освітню роботу серед відвідувачів польського робітничого клубу; інші співробітники: на скляному заводі, на джутовому заводі, у ремонтних майстернях. До того ж працівники польської секції займалися окремими категоріями польського населення: організація комсомольського активу та польського жіночого активу [16, арк. 8].

Керівництво польської секції Миколаївського округу в 1926 р. виділило на скляний і суднобудівний заводи Миколаєва двох уповноважених, які допомогли скликати поляків на загальноміськї збори, а також вели агітаційну кампанію з метою вербування передплатників польських газет – «Серп», «Молот», «Голос молодежи» та ін. Пізніше завідувач Миколаївської польської секції призначив уповноважених в окремі цехи вище названих заводів для роботи серед представників польської національності. До того ж двох співробітників польської секції відправили уповноваженими у Вознесенський і Привольнянський райони з компактним проживанням великої кількості етнічних поляків, де вони за декілька тижнів зуміли створити радянський польський актив для проведення агітаційно-пропагандистської та політико-виховної роботи серед місцевих польських хліборобів [17, арк. 2].

Керівництво політбюро ЦК КП(б)У вважало необхідним враховувати певну специфіку під час роботи з польською

національною меншиною та особливо з польськими селянами, більш консервативно налаштованими до радянської влади. Тому місцеві управлінці повинні були наочно проводити політику повної рівноправності всіх етносів і віросповідань, домагаючись таким чином радянзації польського селянства. Одним із варіантів такої роботи було скликання спеціальних конференцій польських селян одночасно із загальними селянськими конференціями. На них в основному розглядалися культурно-просвітницькі та земельні питання. У тих регіонах УСРР, де важко було провести окремі польські конференції, а така ситуація, як правило, була в південноукраїнських округах, на загальних селянських зібраннях виділяли польські секції. На них більш докладно обговорювали порушені питання. При цьому на загальних селянських конференціях у доповідях і резолюціях неодмінно враховували потреби польського населення, щоб не створювалося враження про ігнорування його інтересами [6, арк. 32; 7, арк. 144].

Проведені вибори в 1925 – 1927 рр. до польських сільських рад у всіх південноукраїнських регіонах обнадіяли комуністичне керівництво Радянської України. Причина полягала в тому, що стали помітні результати активної, відносно послідовної агітаційно-пропагандистської й культурно-просвітницької роботи співробітників державно-партійних установ Півдня України, включаючи і місцевих польських секцій, – висока явка громадян на дільницях під час виборів; пониження авторитету римсько-католицького духівництва, що проявилось у відмежуванні католиків від діяльності ксьондзів, які пропагували за посилення впливу Польщі на українських поляків; взаємна довіра між поляками та українцями, що виражалось у зменшенні адміністративних відокремлень у польсько-українських населених пунктах.

Зміна ставлення мешканців південноукраїнських округів до виборів у польські сільські ради (від байдужості на

початку 1920-х і до активної в них участі із середини цих же років) пов'язано з тим, що державно-партійні установи цього регіону додатково стимулювали політичну діяльність польського населення, усе частіше висуваючи в депутати польських сільських рад місцевих активістів, комсомольців і комуністів польської національності, а працівники виборчих комісій і польських уповноважених поширювали в усіх польських селах передвиборчу літературу (гасла, плакати і газети) польською мовою.

Яскравим прикладом політичної активності поляків був Очаківський район, у якому на хуторі Жовтень польські селяни прийшли на вибори в повному складі, співаючи «Інтернаціонал» польською та російською мовами [8, арк. 65; 17, арк. 9–10].

У Мелітопольському окрузі участь селян у виборах перевершила всі очікування працівників місцевих державних і партійних органів влади. Тут у польські та змішані за національним складом сільські ради обрали депутатами 24 поляків – це третій результат після німців і болгар за кількістю своїх представників у сільських радах серед національних меншин Мелітопольського округу, що було досить вагомо для порівняно нечисленної місцевої польської громади [11, арк. 8].

На думку завідувачів агітаційно-пропагандистських відділів виконкомів та парткомів, а також керівників місцевих польських секцій, передвиборна кампанія у південноукраїнських округах пройшла успішно. Партійних працівників задовольняв високий відсоток явки поляків на дільниці, який сприймали як зміцнення політичних позицій комуністичної партії в польських селах.

Звичайно, висування кандидатур і передвиборча агітація рідною мовою для польських селян у південних регіонах республіки було важливим, але не головним у підвищенні їхньої довіри до нової влади. Справа в тому, що розпочата більшовицькою партією нова економічна політика стала приносити відчутні позитивні результати в

народному господарстві УСРР: було подолано голод, з'явилася стабільна фінансова система, діяла поміркована ринкова економіка. Усі ці успіхи правлячої партії успішно використовували співробітники державних органів влади, включаючи і польські секції, під час проведення агітаційно-пропагандистської та культурно-просвітницької роботи серед представників польської національної меншини.

Лояльне ставлення радянських структур до поляків у південноукраїнських округах можна простежити за численними матеріалами тогочасних польських секцій. Приміром, бюро у справах національних меншин Херсонського, Дніпропетровського, Миколаївського, Одеського, Первомайського, Запорізького та Мелітопольського окрвиконкомів у резолюціях 1927–1929 рр. відзначали низку позитивних результатів своєї роботи – проведення національно-адміністративного районування в межах округ, організацію мережі політично-просвітницьких і культурних закладів для представників польської національності тощо. Водночас зазначалося, що органи державної влади ще далеко не повністю задовольняють культурні запити польського етносу, мало уваги приділяють розвитку польської мови та ін. Наголошувалося, що рекомендації окрвиконкомів Півдня України стосовно більш широкого використання робітниками польської національності рідної мови на виробництві підтримала лише незначна кількість поляків, у зв'язку з їхньою русифікацією в південноукраїнських містах [9, арк. 18–19].

Питання про політичну агітацію та культурний розвиток місцевої польської національної меншини розглядалися у 1927–1929 рр. південноукраїнськими окрвиконкомами і на засіданнях комуністичних фракцій, учасники яких звертали увагу на зростання політичної активності польського населення регіонів під час виборів до міських і сільських Рад [10,

арк. 28; 12, арк. 21; 14, арк. 9; 18, арк. 14–15, 32].

Для досягнення кращих результатів роботи серед поляків комуністична фракція Дніпропетровського окрвиконкому у серпні 1927 р. висловила за негайне виконання постанови президії цього державного органу щодо організаційного й матеріального зміцнення польської бібліотеки Дніпропетровська, яка знаходилась у жалюгідному стані, і надання їй спеціального приміщення при Центральній міській бібліотеці [9, арк. 14–15].

ОБ НМ при виконкомі цього ж округу в жовтні 1927 р. зробило зауваження Синельниківському райвиконкому про незадовільне обслуговування польського населення у місцях його компактного проживання. Недоліки були виявлені, зокрема, у використанні польської мови на вивісках і печатках та під час проведення виборів до місцевих рад. Слабкою залишалась і популяризація заходів, спрямованих на забезпечення прав етнічних поляків. Ігнорування або нерозуміння Синельниківським райвиконкомом прав польської національної меншини продовжувалось усі роки існування політики коренізації [9, арк. 1].

На рубежі 1920–1930-х рр. за чисельністю сільських рад, створених представниками національних меншин в Україні, польські були на третьому місці (148) після російських (404) та німецьких (251) [25, с. 123].

На основі статистичних переписів, проведених в Україні в 1920-і рр., автор дійшов висновку, що головною специфічною рисою мешканців польської національності із південноукраїнських округів, яка відрізняла їх від співвітчизників з інших українських регіонів, насамперед від Правобережжя, було те, що більшість місцевих етнічних поляків проживала у містах і представляла переважно робітничий клас.

Політичний успіх державно-партійних органів Південної України у другій половині

1920-х рр. був незначним. Незважаючи на певні успіхи в радянській польській громаді, співробітникам місцевих управлінських органів півдня республіки так і не вдалося змінити етнічну самосвідомість більшості поляків та зробити їх прихильниками комуністичної влади. Значна частина польського населення продовжувала дотримуватися стародавніх національних звичаїв і шанувати класичну польську культуру, ходити до костелів і позитивно ставитися до приватної власності.

На думку автора, оцінюючи стан вивчення проблеми дослідження процесу проведення й реалізації національної політики більшовиків щодо етнічних поляків співробітниками місцевих органів влади півдня республіки у другій половині 1920-х рр., слід відзначити, що багато питань пов'язаних з її реалізацією серед польської національної меншини в УСРР в цей період так і не знайшли свого висвітлення. Зокрема, досить мало вивчена проблема проведення агітаційно-пропагандистської та культурно-просвітницької роботи працівниками польських секцій серед робітників польської національності у промисловості на українському Півдні. До того ж потребує подальшого дослідження питання проведення національної політики правлячої партії серед військовослужбовців польської національності, що проходили строкову службу у південних регіонах України.

Бібліографічні посилання:

1. Балуба І. Соціально-політичний та культурно-просвітницький розвиток польської національної меншини України в 20–30-ті рр. ХХ ст.: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – Київ, 1997. – 24 с.
2. Болтенкова Л. Интернационализм в действии / Л. Болтенкова – М., 1988. – 222 с.
3. Вовк В. Деятельность Коммунистической партии по вовлечению трудящихся национальных меньшинств Украины в социалистическое строительство (1921–1925 гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.01. // Одес. гос. ун-т. – Одесса, 1977. – 20 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації кінця ХІХ – ХХ століття / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

5. Грошев И. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики / И. Грошев – М., Мысль, 1967. – 420 с.
6. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 1017.
7. Там само. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 1929.
8. Там само. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 1930.
9. Там само. – Ф. Р. 305. – Оп. 1. – Спр. 15.
10. Державний архів Запорізької області. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 738.
11. Там само. – Ф. П. 241. – Оп. 3. – Спр. 20.
12. Там само. – Ф. П. 241. – Оп. 5. – Спр. 18.
13. Там само. – Ф. Р. 576. – Оп. 1. – Спр. 2.
14. Там само. – Ф. Р. 576. – Оп. 1. – Спр. 5.
15. Там само. – Ф. Р. 576. – Оп. 1. – Спр. 9.
16. Державний архів Одеської області. – Ф. П. 3. – Оп. 3. – Спр. 303.
17. Там само. – Ф. П. 7. – Оп. 1. – Спр. 941.
18. Там само. – Ф. П. 7. – Оп. 1. – Спр. 2146.
19. Єременко Т. Поляки в Україні / Т. Єременко, Б. Чирко, О. Калакура // Віче. – 1993. – № 2. – С. 119–130.
20. Калакура О. Українська полонія в 1917–1939 роках. Автореф. дис. на здоб. н. ст. канд. іст. наук: 07.00.01. / Київ. нац. ун-т. – Київ, 1995. – 19 с.
21. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року: Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. – Х.: Уряд. друк. ім. М. Фрунзе, 1928. – XXXII с.
22. Куличенко М. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития / М. Куличенко – М., Мысль, 1972. – 564 с.
23. Огурцов М. Кооперування національних меншостей сільськогосподарською кооперацією / М. Огурцов // Коопероване село. – 1928. – № 1. – С. 18–24.
24. Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-і роки / Н. Рубльова // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1–2 (6–7). – С. 228–243.
25. Скрипник М. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національних меншостей України) / М. Скрипник // Укр. іст. журн. – 1989. – № 8. – С. 118–124; № 11. – С. 99–108; № 12. – С. 129–135.
26. Статистичний щорічник України за 2002 рік [справочник]. – К.: Консультант, 2003. – 663 с.
27. Стронський Г. Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20–30-ті рр. / Г. Стронський // Людина і світ. – 1994. – № 3-4. – С. 17–20.
28. Цекіновський І. До національного питання в роботі сільськогосподарської кредитної низівки на Україні / І. Цекіновський // Більшовик України. – 1928. – № 24. – С. 53–68.
29. Чирко Б. Борьба Коммунистической партии Украины за осуществления решений XII съезда РКП(б) по национальному вопросу (1923–1927 гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.01. // Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. – К., 1983. – 22 с.
30. Шитюк М. Від коренізації до депортації: політика рад. властей щодо поляків в південних районах України у 1920–1930-х рр. / М. Шитюк // Історія в школі. – 2002. – № 5–6. – С. 17–23.

